

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Teoria stereotypu a badania nad kształtowaniem się gatunku mowy : (na przykładzie reportażu podróżniczego)

Author: Artur Rejter

Citation style: Rejter Artur. (2000). Teoria stereotypu a badania nad kształtowaniem się gatunku mowy : (na przykładzie reportażu podróżniczego). W: D. Ostaszewska (red.), "Gatunki mowy i ich ewolucja. T. 1" (S. 330-341). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Artur Rejter
Katowice

Teoria stereotypu a badania nad kształtowaniem się gatunku mowy (na przykładzie reportażu podróżniczego)

Postmodernizm – kognitywizm – stereotyp

W dobie niesłabnącej popularności postmodernizmu w humanistyce pewne jego teorie znajdują wielu zwolenników także wśród lingwistów. Językoznawstwo kognitywne jako przykład metodologii postmodernistycznej proponuje nowy sposób opisu kodu naturalnego, opisu, który uwzględniałby niezwykle złożoność aktu komunikacji, niezliczone typy jej realizacji, skomplikowany proces jej rozwoju. Subiektywizm, rezygnacja z kultu rozumu, a więc powątpiewanie w metodologie racjonalistyczne, kojarzone z negatywnie ocenianą przez postmodernistów ekspansją cywilizacyjną, oraz szeroko pojęta prospektywiczność to cechy wyznaczające zjawisko postmodernizmu w odniesieniu do całej humanistyki (S z y s z k o w s k a, 1998: 230), a zatem również do językoznawstwa. Niezmiennie często wypowiedzi na temat postmodernizmu rozpoczynają się i kończą stwierdzeniem o niemożności zdefiniowania tego pojęcia (np. W i l k o s z e w s k a, 1997; B a r a n, 1992). Podobnie jest ze zjawiskami kulturowymi czy naukowymi (dekonstrukcjonizm, kognitywizm itd.) bezpośrednio wyrastającymi z założeń postmodernistycznych bądź też ściśle z postmodernizmem związanymi. Językoznawstwo kognitywne jako postmodernistyczny sposób opisu języka także jest metodologią trudną do zdefiniowania, a w miarę upływu czasu trudności te zwiększają się. Spowodowane jest to dynamicznym rozwojem coraz bardziej zróżnicowanych badań prowadzonych w obrębie tej metodologii, jak również poczuciem niespełnienia tłumaczonym „nienaukowością” tego sposobu opisu naukowego.

Z kognitywistycznym podejściem do kultury, w tym również do języka łączy się nierozzerwalnie teoria stereotypu. Stereotyp w lingwistyce (także w polskiej) doczekał się już kilku ujęć wynikających z różnorodnego sposobu podejścia i interpretacji terminu. W sposób syntetyczny przedstawił je np. w swoim artykule Wojciech Chlebda:

„1. stereotyp jest reprodukowalnym związkiem wyrazowym (skrótowo i umownie – stereotyp lingwalny);

2. stereotyp jest specyficznym konstruktem mentalnym (stereotyp mentalny);

3. stereotyp jest specyficznym konstruktem mentalnym, zakorzenionym w świadomości poprzez znak językowy (stereotyp lingwomentalny).” (Chlebda, 1998: 32).

Najczęściej termin stereotyp kojarzony jest z semantyką, która zostaje dzięki niemu wzbogacona o opis znaczeń utrwalonych kulturowo, wolnych od obciążeń w tradycyjnym rozumieniu naukowych, racjonalnych. Za pomocą stereotypu odtwarza się zatem językowy obraz świata (JOS), czyli potoczny (nawny) wizerunek rzeczywistości zakorzeniony od wieków w świadomości społecznej. Wówczas można mówić o szerokim pojmowaniu stereotypu, uwzględniającym nie tylko konstrukcje zakrepełe w języku, takie jak frazeologizmy czy przysłowia, ale także pewne wyobrażenia o świecie, zwane społecznymi modelami poznawczymi: „[...] pojmuję stereotyp w sposób szeroki, jako subiektywnie determinowane wyobrażenia przedmiotu obejmujące zarówno cechy opisowe, jak i wartościujące obraz, oraz będące rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych modeli poznawczych. To rozumienie stereotypu uwzględnia zarówno aspekt semantyczny, jak i formalny, nie przeciwstawia stereotypów językowych (formalnych) stereotypom mentalnym, raczej – przeciwnie – łączy je w możliwie szerokim zakresie.” (Bartmiński, 1998: 64)¹. Takie ujęcie stereotypu pozwala kategoryzować rzeczywistość z uwzględnieniem nie tylko elementów czysto językowych (formalnych), ale także poznawczych (kognitywnych), przez co owa kategoryzacja jest pełniejsza i bardziej subtelna.

Pojęciu stereotypu towarzyszy pojęcie prototypu, rozumianego dwojako: „Ogólnie rzecz biorąc, prototyp jest strukturą poznawczą dającą się odnieść do jakiegoś segmentu otaczającej nas rzeczywistości lub w jakiś sposób z takim segmentem skorelować. Jest on więc niejako symbolem danej kategorii, poznawczym »punktem odniesienia«. Funkcje prototypu może pełnić najlepszy (w naszym przekonaniu) egzemplarz będący przedstawicielem da-

¹ Teoria stereotypu autorstwa Jerzego Bartmińskiego jest wyłożona szerzej we wstępie do *Słownika stereotypów i symboli ludowych*, por.: Bartmiński, 1996: 9–34.

nej kategorii, ale może to być tylko schemat: pewien zestaw cech, które (w naszym przekonaniu) powinny charakteryzować »dobre« elementy danej kategorii.” (Ta b a k o w s k a, 1995: 42). Prototyp – jakkolwiek pojmowany – pozwala zatem uściślić wyodrębnioną kategorię przez wskazanie jej centrum, które stanowi prototypowy egzemplarz właśnie. Niezmiernie trudno jednak – z punktu widzenia naukowego – jednoznacznie wskazać najlepszy (idealny) egzemplarz danej kategorii bez przeprowadzenia badań, np. ankietowych, ponieważ każde inne rozwiązanie będzie w większym bądź mniejszym stopniu oparte na intuicji. Lepiej więc rozumieć prototyp jako wiązkę cech koniecznych do nazwania danego egzemplarza przedstawicielem danej kategorii. Wydaje się, iż ową wiązką może być zbiór cech wspólnych wszystkim elementom kategorii, współwyznaczający jej centrum, a pośrednio – jej definicję. Zestaw cech prototypowych można sporządzić na podstawie obserwacji jak największej liczby egzemplarzy danej i zbliżonych do niej kategorii.

Pozostaje niezwykle skomplikowany problem rozgraniczenia pojęć stereotypu i prototypu. Bardzo często obydwa terminy stosowane są wymiennie, co doprowadza do ich utożsamienia (K l e i b e r, 1990; D u s z a k, 1998: 173–241²); pojawiają się nawet głosy o nadużywaniu tych pojęć (W i e r z b i c k a, 1999b: 27–48), co wprowadzić może chaos i niekonsekwencję w dalszych badaniach naukowych. Renata Grzegorczykowa proponuje oddzielić oba pojęcia, rezerwując dla prototypu „oznaczenie centrum kategorii, rozumianego bądź jako najlepsze egzemplarze danej kategorii, bądź też jako zespół cech właściwych owym centralnym obiektom (klasom obiektów) lub sytuacjom”, stereotypu natomiast określając jako zbiór „społecznie ustabilizowanych konotacji, a więc przekonań i wyobrażeń związanych z danym zjawiskiem (pojęciem), utrwalonym językowo w postaci derywatów, frazeologizmów, połączeń wyrazowych” (G r z e g o r c z y k o w a, 1998: 113–114). Takie rozumienie stereotypu nie wydaje się uzasadnione, gdyż zawęża jego pojęcie tylko do stereotypu lingwalnego. Henryk Kardela zaznacza, iż: „Jakkolwiek te dwa pojęcia [stereotypu i prototypu – A. R.] są ściśle związane ze sobą, nie są jednak tożsame.” Proponuje za prototyp uznać konkretny „stuprocentowy” przykład egzemplarza danej kategorii, za stereotyp natomiast – listę cech opisującą prototyp (K a r d e l a, 1999: 31)³.

Semantyczne ujęcia prototypu i stereotypu są zatem bardzo różnorodne, interpretują ów problem z uwzględnieniem rozmaitych czynników. W badaniach dotyczących gatunków mowy należy jednak wybrać z propozycji semantycz-

² Tu także o innych ujęciach dotyczących prototypu zawartych przede wszystkim w pracach anglo- i niemieckojęzycznych.

³ O pojęciach stereotypu i prototypu por. też: K r z e s z o w s k i, 1988: 5–18.

nych te, które są najbardziej przydatne do opisu szerszych kontekstów językowych.

Może należałoby odwołać się do dychotomii: statyczność – dynamiczność i utożsamiać prototyp ze stereotypem w podejściu statycznym do języka, natomiast różnicować je w podejściu dynamicznym (ewolucyjnym). Wówczas prototypowe byłyby te cechy, które pojawiają się jako konstytutywne na całym obszarze chronologicznym badanego problemu, stereotypowe zaś pozostałyby te, które charakterystyczne są jedynie dla danego wyodrębnionego okresu (przekroju synchronicznego). Podobne rozumienie stereotypu i prototypu pozwala np. badać większe struktury tekstowe, takie jak konteksty funkcjonalne (Ostaszewska, 1998: 71–84⁴) czy zaproponowany w niniejszym artykule gatunek mowy.

Takie podejście uwzględnia zmienność stereotypu jako cechę – w świetle najnowszych badań – mu właściwą, ponieważ uwarunkowaną zmianami kulturowymi: „[...] wraz ze zmianami języka, zmianami rzeczywistości pozajęzykowej mogą zmieniać się stereotypy, przy czym jakość i kierunek tych zmian nie muszą przebiegać równolegle. I chociaż stereotypy związane są z językiem i kulturą są skarbcem potocznej wiedzy o przeszłości narodowej, to jednak żyją, przeobrażają się, stanowiąc element wspólnego języka i kodu kultury służącego komunikacji społecznej.” (Panasiuk, 1998: 97).

Przyjęte założenia ułatwiają odniesienie teorii stereotypu do badań teoriotekstowych, co stanowi przedmiot niniejszego artykułu. Badania prowadzone w kontekście teorii prototypu są najczęściej sposobem panchronicznego opisu języka, który zakłada zacieranie granic między diachronią i synchronią. To fundamentalne założenie lingwistyki kognitywnej prowadzić ma do wyjaśnienia np. pewnych wątpliwych bytów gramatycznych (Greszczuk, 1997: 112–116). Jest to jakieś ułatwienie w sposobie podejścia do języka, aczkolwiek nie zawsze można zrezygnować z terminów tradycyjnych. Wydaje się, że dla problemu opisu kształtowania się gatunku mowy nie należy pochopnie odchodzić od pojęcia diachronii, ponieważ akcentuje ono ewoluowanie i zmienność poszczególnych struktur tekstowych. Można jeszcze, powołując się na pojęcie „podobieństwa rodzinnego” (Wittgenstein, 1972), pozostać przy „postawie panchronicznej”, to jednak mogłoby nieco zaciemnić istotę procesu kształtowania się nowych typów wypowiedzi, opartych na innych (o czym niżej), funkcjonujących w danej wspólnocie komunikacyjnej już wcześniej.

⁴ Autorka analizuje kontekst opisu w twórczości A. Mickiewicza, powołując się na pojęcia prototypu rozumianego jako wzorzec deskrypcji (najbardziej reprezentatywny dla tej kategorii egzemplarz lub pewien zestaw cech) i stereotypu definiowanego jako „zmodyfikowany” za sprawą konwencji poetyckiej danej epoki prototypu.

Podejście ściśle panchroniczne odsunęłoby zatem na dalszy plan istotny dla historyka języka aspekt zmienności w czasie.

Stereotyp – gatunek mowy – teoria tekstu

Od dawna wiadomo, że człowiek w procesie komunikowania posługuje się pewnym repertuarem wzorców zachowań językowych zwanych gatunkami mowy (Bachtin, 1986) bądź *genre*'ami mowy (Wierzbicka, 1983: 125–137) (a także gatunkami wypowiedzi, gatunkami tekstu). Określanie cech właściwych poszczególnym gatunkom wypowiedzi na podstawie konkretnych ich realizacji tekstowych (dyskursów) pozwala stworzyć typologię zachowań językowych i w miarę holistyczny sposób opisać uniwersum mowy – ten rodzaj badań stanowi przedmiot zainteresowań nowoczesnej stylistyki i teorii tekstu (Dobrzyńska, 1996: 135). Obserwacja dyskursu powinna, oczywiście, wyjść od osadzenia go w trzech podstawowych kontekstach: sytuacyjnym (zawarte w tekście instancje nadawczo-odbiorcze), kulturowym (typy konwencji i kodów komunikacyjnych właściwe danej kulturze) oraz literackim (obszar odniesień intertekstualnych dyskursu) (Indyk, 1986: 187), co zapewni pełny, wszechstronny opis interesujących badacza zagadnień.

Klasyczna już teoria gatunków pierwotnych i wtórnych autorstwa Michała Bachtina zakłada, iż w miarę wpływu czasu, wraz z postępem cywilizacyjnym (zmiana kontekstów dyskursu), pojawiają się nowe odmiany gatunkowe wyrosłe na podbudowie innych, funkcjonujących wcześniej. Nowe (wtórne) gatunki mowy są zatem wynikiem przetworzenia i / lub zmian zachodzących w płaszczyźnie dawnych (pierwotnych) odmian genologicznych wypowiedzi (Dobrzyńska, 1992: 75–80⁵). Interesującym zagadnieniem pozostaje tu zbadanie relacji, w jakich dany gatunek pierwotny pozostaje do gatunków prekursorских, np. w jakim stopniu czerpał z gatunków pierwotnych, w jakim zaś stanowi oryginalny wytwór (wzorzec) komunikacyjny. W podobnych badaniach przydatna wydaje się właśnie teoria stereotypu. Na podstawie analiz przykładów danego gatunku mowy, wraz z przykładami gatunków względem niego pierwotnych (razem tworzących zestaw egzemplarzy kategorii) składających się na tzw. ciąg gatunkowy (zbiór egzemplarzy danej kategorii) (Sawicki, 1976: 204–218), można wyodrębnić prototyp danego typu wypowiedzi. Taki typ badań nad ewolucją gatunków mowy jest równoległy do badań nad rozwojem gatun-

⁵ Inne ujęcie problemu gatunków pierwotnych i wtórnych określa gatunki pierwotne jako wypowiedzi prymitywne, właściwe przedpiśmiennemu okresowi cywilizacji ludzkiej.

ków funkcjonujących w kulturze od dawna pod tą samą nazwą (Rejter, 1999: 35–43⁶). Badacze nie zawsze świadomie umieszczają swoje dociekania w kontekście teorii stereotypu, niemniej sposób opisu wyraźnie na to wskazuje.

Obserwacja bytów językowych w kategoriach teorii stereotypu jest niezwykle pomocna w wypadku badań nad kształtowaniem się wtórnych gatunków mowy jako efektu przetworzenia innych, względem nich pierwotnych. Można tym sposobem określić repertuar gatunków pierwotnych wobec badanego wtórnego, a także poddać analizie płaszczyznę tekstu w różnych perspektywach: jego organizacji, wyznaczników stylowych i funkcji komunikatu.

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie przydatności teorii stereotypu do badań nad kształtowaniem się wtórnego gatunku mowy. Punktem wyjścia jest monografia dotycząca kształtowania się reportażu podróźniczego, w której poddano obserwacji strukturę, styl i funkcje tego gatunku wypowiedzi (Rejter, 2000). Wszystkie informacje dotyczące reportażu podróźniczego wynikają z obserwacji zawartych w tej pracy.

Reportaż podróźniczy jest przykładem gatunku publicystycznego, czyli typu komunikatu, którego genezę należy wiązać z ogromną ekspansją cywilizacji, a tym samym środków masowego przekazu (Bauer, Chudziński, red., 1998; Szulcowski, 1976). Gatunki publicystyczne, w tym reportaż, funkcjonują w różnych odmianach formalno-medialnych. Wśród odmian reportażu wyróżnić można: reportaż telewizyjny, radiowy, prasowy, książkowy. Obserwacje dotyczące reportażu podróźniczego oparto wyłącznie na tekstach pisanych, głównie książkowych. Takie zawężenie materiału zapewnia jednorodność formalną tekstów pochodzących z różnych okresów ewolucji. Są wśród nich listy prywatne pisane z podróży, dzienniki i diariusze podróży, listy z podróży jako przykłady gatunku wyodrębnionego w XIX stuleciu (gatunki pierwotne) oraz reportaże podróźnicze *sensu stricto*, to znaczy egzemplarze kategorii gatunku ostatecznie ukształtowanego w wieku XX (gatunek wtórny) – teksty pochodzą z okresu: XVI–XX wiek. Taki repertuar gatunków pierwotnych podpowiada m.in. *Słownik terminów literackich*, który łączy reportaż z wymienionymi wyżej gatunkami mowy (Głowiński i in., 1989: 431).

Na podstawie obserwacji materiału językowego wyodrębniono trzy okresy kształtowania się reportażu podróźniczego jako wtórnego gatunku mowy:

- okres I – od XVI do XVIII wieku – stanowi etap wstępny krystalizowania się współczesnego reportażu podróźniczego;
- okres II – wiek XIX – jest etapem przełomowym, kiedy pojawia się list z podróży jako odrębny gatunek mowy, pokrewny gatunkom z okresu I, jak również reportażowi podróźniczemu;

⁶ Tu m.in. bibliografia dotycząca tego zagadnienia.

– okres III – wiek XX – jest ogniwem końcowym, kiedy to ostatecznie ukształtowała się postać gatunku wtórnego, określanego mianem reportażu podróźniczego.

Obserwacji poddano m.in. styl tekstów reprezentujących reportaż podróźniczy i gatunki względem niego prekursorskie.

Teksty reprezentujące każdy z trzech okresów charakteryzują się cechami stereotypowymi, jeśli brać pod uwagę cały proces kształtowania się gatunku mowy (analiza ciągu gatunkowego). W wypadku tekstów z okresu I można mówić o dominującej roli wyznaczników gatunków użytkowych języka oraz braku elementów właściwych gatunkom artystycznym. Wyznaczniki te obecne są w płaszczyźnie obu podstawowych struktur wypowiedzi: opisu i opowiadania. W opisie są to np.: wyliczenie pozbawione elementów artyzmu, wyodrębnione wyliczenia w postaci rejestru właściwe gatunkom urzędowym, precyzja wyводу oraz odwołania do innych źródeł, jako cechy tekstów naukowych. W opowiadaniu natomiast wyodrębniono cechy organizacji tekstu właściwe zarówno dla okresu I, jak i II; są to: chronologia jako wyznacznik organizacyjny struktury opowiadania ujmowana w różne postaci: podanie daty lub innego określenia czasowego.

Okres II to dla opisu etap znacznego udziału elementów stylu artystycznego w tej formie podawczej – obserwuje się pewien dysonans polegający na nadmiernym uartystycznieniu opisu w porównaniu z neutralnym pod tym względem opowiadaniem. W płaszczyźnie opowiadania pojawia się wówczas także nowy wyznacznik organizacyjny: w miejsce określeń czasowych pojawiają się nazwy kolejno odwiedzanych i opisywanych miejsc. Taki sposób organizacji opowiadania właściwy jest także dla tekstów reprezentujących okres III. W okresie II ewolucji pojawia się również trzecia struktura narracyjna, nieobecna dotychczas w formie osobnego kontekstu. Jest nią rozważanie, które nadaje badanemu gatunkowi mowy aspekt abstrakcyjny i intelektualny.

Ostatni etap kształtowania się gatunku reportażu podróźniczego charakteryzuje się wyważeniem stylistycznym obu struktur wypowiedzi, tzn. zarówno opis, jak i opowiadanie konstruowane są za pomocą podobnych środków wyrazu, nie obserwuje się już dysonansu wynikającego z nierównomiernego rozłożenia środków artystycznych w jednej z form podawczych. W XX wieku nastąpiło ustabilizowanie postaci wtórnego gatunku mowy, jakim jest reportaż podróźniczy, o czym świadczy płaszczyzna stylu charakterystyczna dla gatunków publicystycznych – zachowana zostaje użytkowość gatunku przy pewnym dodaniu elementów właściwych tekstom artystycznym.

Wymienione cechy stereotypowe prowadzą do wyodrębnienia cech prototypowych. W wypadku reportażu podróźniczego cechą prototypową, czyli pozostającą istotnym wyznacznikiem definicyjnym tego bytu językowego, nie-

zależnie od okresu ewolucji, jest szeroko pojęta użytkowość tekstu. Polega ona na obecności elementów nie nacechowanych artyzmem w opisie i / lub w opowiadaniu, takich jak: wyznaczniki gatunków naukowych (precyzja, ścisłość wywodu) oraz urzędowych (wyodrębnione graficznie rejestry) w opisie, chronologizacja przedstawianych wydarzeń jako podstawa konstrukcyjna opowiadania. Użytkowość jako cecha prototypowa reportażu podróźniczego uwypukla nadrzędną jego funkcję, którą jest sprawozdawczość.

Jeśli natomiast rozpatrywać reportaż podróźniczy synchronicznie, tzn. zrezygnować z odniesienia do gatunków względem niego pierwotnych jako związanych z procesem kształtowania się nowego wzorca wypowiedzi, to cechami prototypowymi będą np. stylowa pograniczność opisu i opowiadania, polegająca na nacechowaniu obydwu struktur narracyjnych w równym stopniu pierwiastkami stylowymi właściwymi tekstom użytkowym i artystycznym. Oprócz pogranicznego (użytkowość – artyzm) stylu opisu i opowiadania współczesny reportaż podróźniczy cechuje także obligatoryjna obecność rozważania jako tej struktury narracyjnej, która zapewnia komentarz, uogólnienie, uabstrakcyjnienie, czyli wpływa na intelektualizację komunikatu.

Nie zawsze jednak można wyznaczyć wiązkę cech prototypowych, a nawet stereotypowych. Pewne dość wyraźne tendencje rozwojowe w stylu badanych tekstów nieobecne są w strukturze organizacyjnej ramy tekstowej.

Obserwacji, prócz płaszczyzny stylu, poddano również typ relacji nadawczo-odbiorczych zawarty we fragmentach inicjalnych i finalnych badanego gatunku mowy. Eksplicytnie wyrażanie nadawcy i/lub odbiorcy właściwe jest przede wszystkim tekstom pochodzącym z I okresu kształtowania się reportażu, natomiast akcentowanie tematu w partiach inicjalnych i finalnych zaobserwować można raczej w egzemplarzach z okresów II i III. Świadczy to o stopniowym pozbawianiu tekstów sprawozdawczych o charakterze podróźniczym aspektu prywatności – wraz z pojawieniem się odbiorcy masowego uczestnicy aktu komunikacyjnego odsunięci zostają na drugi plan. Zmiany nie przebiegają tutaj jednak radykalnie, widać raczej pewne tendencje idące w kierunku uogólnienia odbioru komunikatu. Niektóre elementy organizacji ramy tekstowej dowodzące prywatności odbioru komunikatu pozostają i należy je traktować jako relikty pozostały z gatunków pierwotnych wobec reportażu podróźniczego, a także jako dowód złożoności pragmatycznej gatunków publicystycznych (w tym reportażu).

Niejednorodna jest również forma delimitatorów – występują zarówno sygnały (delimitatory właściwe, bezpośrednie, wyrażone eksplicytnie, leksykalnie), jak i symptomy (delimitatory wtórne, pośrednie, nie wyrażające granic tekstu w sposób werbalny, nie wchodzące do warstwy semantycznej tekstu) (Dobrzyńska, 1974: 6). I znów dobór delimitatorów nie jest jednoznaczny,

można jedynie wskazać na pewne tendencje. Sygnały częściej występują w wypadku tekstów, które we fragmentach inicjalnych i finalnych werbalizowały nadawcę i/lub odbiorcę, symptomy zaś właściwe są raczej tekstom późniejszym, które na plan pierwszy wysuwały temat (przedmiot podróży). Taki rozwój w płaszczyźnie metatekstowej można interpretować jako krystalizowanie się gatunku mowy w pewnym stopniu zbliżonego do literatury pięknej. Ten rodzaj piśmiennictwa – zwłaszcza w ciągu dwóch ostatnich stuleci – rzadko posługuje się formami spetryfikowanymi w płaszczyźnie organizacji tekstu, częściej wyzyskuje rozwiązania nieeksplicytne i oryginalne w celu zaskoczenia oraz pozyskania odbiorcy. Trudno zatem mówić o prototypowych cechach w odniesieniu do ramy tekstowej. Raczej zadowolić należy się cechami stereotypowymi, które także nie zawsze występują w dużym nasileniu i nie zawsze są możliwe do wyodrębnienia w sposób jednoznaczny.

Biorąc pod uwagę zarówno cały ciąg gatunkowy, jak i tylko reportaż podróźniczy jako ostatnie ogniwo ewolucji trudno mówić o ostrych i jasnych wyznacznikach strukturalizacji ramy tekstowej, co potwierdza tezę o dużej złożoności pragmatycznej opisywanego gatunku, a także o skomplikowanym i wielotorowym procesie kształtowania się tej odmiany komunikatu.

Reportaż podróźniczy jawi się jako gatunek mowy powstały w wyniku różnorodnych przekształceń w płaszczyźnie stylu i funkcji. Złożyło się na to wiele czynników, m.in. pokrewieństwo z różnymi odmianami genologicznymi, długa droga krystalizowania się odmiany ostatecznej, a także złożoność i pograniczność reportażu jako współczesnego gatunku publicystycznego.

Podsumowanie

Próba określenia cech prototypowych i stereotypowych reportażu podróźniczego nie miała na celu sformułowania wskazówek normatywnych dotyczących użycia bądź rozpoznania danego wzorca komunikatu językowego, służyła jedynie pokazaniu pewnych problemów i wyznaczników ewolucji sposobów komunikowania się z uwzględnieniem intertekstualnego obszaru dyskursu, jego uwikłań kulturowych i społecznych. „Celem typologizacji tekstów nie jest zresztą i nie może być podawanie recept na budowanie określonych typów tekstów. Tekst każdorazowo stanowi twórczy, aczkolwiek nigdy nie w pełni oryginalny, sposób rozwiązania określonego problemu przez określonego użytkownika języka.” (Dusza, 1998: 212).

Przedstawiona w niniejszym artykule szkicowa propozycja wykorzystania teorii stereotypu do badań nad kształtowaniem się wtórnych gatunków mowy o charakterze pogranicznym pokazuje przydatność – mimo pewnych jej niedociągnięć – metodologii kognitywnej (postmodernistycznej) do badań teoritextowych w aspekcie diachronicznym. Obserwowana ostatnio w Polsce i za granicą popularność ujęć synchronicznych skłania do poszukiwań nowych rozwiązań w dociekaniach nad ewolucją komunikacji językowej. Trudniejszy dostęp do materiałów, a także świadomość nieweryfikowalności wysuwanych wniosków nie powinna zniechęcać językoznawców do badań historycznych. Przecież i to, co dziś jest współczesnością, jutro będzie przeszłością.

Prowadzone na Zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych badania nad zróżnicowaniem kulturowym (etnicznym) tekstów reprezentujących tę samą kategorię dotyczą także głównie ujęć synchronicznych (Duszak, 1998: 242–324; Wierzbicka, 1999a: 228–269), a przecież analizy o charakterze diachronicznym bezsprzecznie wzbogaciłyby refleksję nad tym problemem. Jak widać, mody w nauce panują ponad wszelkimi granicami.

Literatura

- Bachtin M., 1986: *Estetyka twórczości słownej*. Przekł. D. Ulicka. Warszawa.
- Baran B., 1992: *Postmodernizm*. Kraków.
- Bartmiński J., 1996: *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*. W: Bartmiński J., red.: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. 1: Kosmos. Lublin.
- Bartmiński J., 1998: *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*. W: Anusiewicz J., Bartmiński J., red.: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław.
- Bauer Z., Chudziński E., red., 1998: *Dziennikarstwo i świat mediów*. Kraków.
- Chlebda W., 1998: *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*. W: Anusiewicz J., Bartmiński J., red.: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław.
- Dobrzyńska T., 1974: *Delimitacja tekstu literackiego*. Wrocław.
- Dobrzyńska T., 1992: *Gatunki pierwotne i wtórne. (Czytając Bachtina)*. W: Dobrzyńska T., red.: *Typy tekstów. Zbiór studiów*. Warszawa.
- Dobrzyńska T., 1996: *Tekst – w perspektywie stylistycznej*. W: Dobrzyńska T., red.: *Tekst i jego odmiany. Zbiór studiów*. Warszawa.
- Duszak A., 1998: *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., 1989: *Słownik terminów literackich*. Wrocław.
- Greszczuk B., 1997: *Diachronia i synchronia czy panchronia w językoznawstwie*. „Język Polski”, z. 2–3.

- Grzegorzczukowa R., 1998: *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*. W: Anusiewicz J., Bartmiński J., red.: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław.
- Indyk M., 1986: *Spójność tekstów językowych*. W: Sławiński J., red.: *Teoretycznoliterackie tematy i problemy*. Wrocław.
- Kardela H., 1999: *Ogdena i Richardsa trójkąt uzupełniony, czyli co bada gramatyka kognitywna*. W: Bartmiński J., red.: *Językowy obraz świata*. Lublin.
- Kleiber G., 1990: *La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical*. Paris.
- Krzyszowski T., 1988: *Wstęp*. W: Lakoff G., Johnson M.: *Metafory w naszym życiu*. Przekł. T. Krzyszowski. Warszawa.
- Ostaszewska D., 1998: *Mickiewiczowski opis postaci – jego wewnętrzne uporządkowanie i funkcje*. W: Bachórz J., Choriew W., red.: *Adam Mickiewicz i kultura światowa*. Księga 2. Gdańsk.
- Panasiuk J., 1998: *O zmienności stereotypów*. W: Anusiewicz J., Bartmiński J., red.: „Język a Kultura”. T. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław.
- Rejter A., 1999: *Wtórny gatunek mowy jako obiekt badań lingwistycznych*. „Poradnik Językowy”, nr 1.
- Rejter A., 2000: *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*. Katowice.
- Sawicki S., 1976: *Gatunek literacki: pojęcie klasyfikacyjne, typologiczne, polityczne?* W: Markiewicz H., Sławiński J., red.: *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*. Kraków.
- Szulcowski M., 1976: *Publicystyka. Problemy teorii i praktyki*. Warszawa.
- Szyszkowska M., 1998: *Filozofia w Europie*. Białystok.
- Tabakowska E., 1995: *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*. Kraków.
- Wierzbicka A., 1983: *Genry mowy*. W: Dobrzyńska T., Janus E., red.: *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. Wrocław.
- Wierzbicka A., 1999a: *Akty i gatunki mowy w różnych językach i kulturach*. Przekł. P. Kornacki. W: Eadem: *Język – umysł – kultura*. Warszawa.
- Wierzbicka A., 1999b: *Prototypy i inwarianty*. Przekł. K. Korzyk. W: Eadem: *Język – umysł – kultura*. Warszawa.
- Wilkoszewska K., 1997: *Czym jest postmodernizm?* Kraków.
- Wittgenstein L., 1972: *Dociekania filozoficzne*. Przekł. B. Wolniewicz. Warszawa.

Artur Rejter

The theory of stereotypes and the shaping of speech genres (on the example of travel reports)

Summary

In this article the cognitive semantic concept of the linguistic prototype has been applied to the study of how secondary speech genres are shaped. One of such secondary genres is the travel report, which has been characterised on the basis of its organisation (initial and final components).

style elements and function. Similar studies have revealed some tendencies in the evolution of literary forms that lead to the shaping of new speech genres. The article proves that the assumptions found in postmodernist linguistic methodologies, e.g. cognitive semantics, may be useful in diachronic studies of the evolution of language messages. It is thus possible to combine the methodologies of semantics, text linguistics and linguistic genology.

Artur Rejter

Theorie eines Stereotyps contra Forschungen über den Gestaltungsprozeß von einer Sprachgattung (am Beispiel eines Reiseberichtes)

Zusammenfassung

Der Artikel beschreibt die Anwendung der, von der kognitiven Semantik abstammenden Theorie eines Stereotyps und Sprachprototyps zu Forschungen über die Gestaltung der sekundären Sprachgattungen. Ein Beispiel für die sekundäre (zusammengesetzte) Gattung ist ein Reisebericht, der hier charakterisiert wird hinsichtlich: der Textorganisation (Anfangs- und Schlußfragmente), der Stilelemente (Gebrauchs- und Kunstdeterminanten, welche in Hauptformen der Narration enthalten sind) und hinsichtlich der Funktion eines Berichtes. Ähnliche Forschungen ermöglichen, manche Tendenzen der Entwicklung der Aussageformen zu zeigen; diese Entwicklung kann zur Entstehung neuer Sprachgattungen führen. Der Artikel beweist, dass die Voraussetzungen der postmodernistischen sprachwissenschaftlichen Methodologien, die durch kognitive Semantik repräsentiert sind, bei den diachronischen Forschungen über die Evolution der kommunikativen Berichte behilflich sein können und die methodologischen Voraussetzungen auf dem Bereich der Semantik, Textlinguistik und linguistischer Genologie verbunden sein können.